

М.В.Михайлюк*

НАЦИСТСЬКА ПРОПАГАНДА В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ

У статті аналізуються пропагандистські технології гітлерівців в окупованому Києві. Розкривається роль періодичної преси, листівок, інших друкованих матеріалів, кінофільмів і радіопередач в обробці свідомості місцевого населення.

Тривалий час дана тема знаходилась на периферії наукових досліджень, адже історіографія питання обмежується постановкою проблеми в монографії І.Івлева й А.Юденкова¹, а також в публікаціях М.Ковалю², І.Верби³, Ю.Смілянської⁴, М.Ткаченко⁵, Ю.Войцеховського⁶ та Д.Малакова⁷. Відсутність спеціалізованих розробок із зазначеної проблеми обумовлює необхідність дослідження даної теми.

Нацистська пропаганда в столиці України проводилася в основному через періодичну пресу, радіоэфір, кіномистецтво, а також завдяки розповсюдженню дрібної друкованої продукції (листівок, брошур, плакатів) на вулицях міста, підприємствах, в освітніх закладах тощо. Її масштабний характер пояснюється застосуванням подібних методів у Німеччині, що ефективно впливали на громадську думку. Тому головною метою даної статті є з'ясування ефективності нацистських агітаційно-пропагандистських заходів в окупованому Києві.

Німці увійшли у місто 19 вересня 1941 р. До кінця жовтня військове управління здійснювалося 195-ю польовою комендатурою, яку згодом було реорганізовано в штадскомісаріат, і проводилося воно через київську міську управу. 13 жовтня 1941 р. за наказом її голови були створені районні управи м. Києва⁸. Згідно з розпорядженням штадскомісаріату, відповідальним за втілення в життя нацистської пропаганди був відділ пропаганди міської управи. До його основних функцій входили: нагляд та контроль за репертуаром українських театрів і кінотеатрів, за усіма культурно-освітніми і мистецькими організаціями, клубною роботою, радіомовленням і пресою; погодження всіх публічних доповідей, лекцій та інших виступів у Києві, що влаштовували українські організації або приватні особи; керівництво українськими торговельними закладами, які поширювали друковані матеріали; контроль за діяльністю публічних, відомчих і приватних бібліотек; здійснення цензури видань радянської доби; контроль за виданням брошур німецькою мовою про життя й культуру українського народу; затвердження всіх вивісок і оголошень у місті⁹. Відділ пропаганди складався з восьми підвідділів: загального, жіночого, позашкільної освіти, поліграфії, контролю книжок та різних друків, наочної пропаганди, радіопропаганди, плакат-бюро¹⁰.

Загальний підвідділ проводив реєстрацію всіх відвідувачів відділу пропаганди, приймав оголошення від підприємств і приватних осіб до місцевої преси, контролював продаж газет у кіосках, а також здійснював переклад вхідної і вихідної документації на німецьку й українську мови. Жіночий підвідділ здійснював загальнополітичний контроль, організовував працю жінок у місті, допомагав родинам репресованих та під час влаштування жіночих майстерень вишивок, килимарства тощо. Підвідділ позашкільної освіти організовував і контролював діяльність культурно-освітніх закладів Києва¹¹.

Контроль за розміщенням оголошень і плакатів юридичних та приватних осіб здійснювало плакат-бюро. Підвідділ поліграфії керував київськими друкарнями, вилучав із бібліотек, книгарень, клубів заборонену радянську літературу, складав списки дозволених німецькою цензурою книжок і шкільних підручників, розподіляв книжкове майно. Підвідділ контролю книжок і різних друків стежив

* Михайлюк Марина Володимирівна – аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.

за друком усіх матеріалів. Співробітники підвідділу наочної пропаганди виготовляли агітаційний матеріал, контролювали вивіски, печатки, штампи, реклами, фотомайстерні, художні й мистецькі заклади, затверджували всі художні проекти у місті¹².

Головним засобом нацистської пропаганди вважалася періодична преса. Робота редакцій періодичних видань регламентувалася розпорядженнями райхскомісара України на основі директив А.Розенберга. На початку війни райхсміністр підписав директиву щодо роботи преси і пропаганди на східних окупованих територіях, згідно з якою передбачалося видання місцевих газет під контролем райхскомісарів для того, щоб населення не залишалося без джерел інформації, оскільки це вважалося політично невигідно. Дозвіл на видання газет залежав від наявності в кожному окремому випадку політично надійних видавців і редакторів, а також достатньої кількості німецьких цензурних органів. Право видання німецьких газет надавало міністерство східних окупованих територій на підставі пропозицій райхскомісарів. Водночас видавництва німецькомовної преси повинні були підтримувати контакти з органами НСДАП¹³.

Політично надійними видавцями та редакторами деякий час вважалися представники похідних груп ОУН, які прибули в Україну разом з німецькими військами. Вони отримали дозвіл на видання періодичної преси. Тому до середини грудня 1941 р. у Києві виходила газета "Українське слово", головним редактором якої був Іван Рогач. У виданні та його додатках "Останні новини" й "Література і мистецтво" друкувалися члени ОУН(м) – співробітники відділу пропаганди та інших відділів міської управи. Періодичні видання проводили цілеспрямовану антирадянську й антисемітську пропаганду, формували лояльність до окупаційної влади, сподівалися відродити українську історичну пам'ять, ідею незалежності. Про те, як населення сприймало публікації місцевої преси, знаходимо у праці Д.Гуменної: "...Газета! Її хапають, жадібно читають, але одночасно і розчаровуються. Нічого в ній на запити й сподівання оцих усіх нема, а все майже те саме, що й тут від кожного почуєш... – пригадувала вона. – ...Писалося ще про Київську Русь, вікінгів-варягів і князів – хоробрих завойовників, а це київську публіку в ці дні мало проймало. Точилися вже інші розмови... Кияни хотіли знати, які будуть порядки, що це воно за націонал-соціалізм, як буде з мешканцями, з крамницями, з колгоспами. Хто в уряді?"¹⁴.

Загалом населення не довіряло емігрантам, оскільки вони прийшли разом з німцями і працювали під "німецьким крилом"¹⁵. Перестала довіряти націоналістам і окупаційна влада, якій пропаганда ідеї відродження незалежності України була не потрібна. Саме тому вище керівництво прийняло рішення про припинення їх роботи. Масові арешти закінчилися стратою лідерів мельниківського проводу ОУН. "Чистка" органів місцевого управління істотно вплинула на роботу київської преси. Газета "Українське слово" була перейменована на "Нове українське слово" ("НУС"), а "Останні новини" стали російськомовним понеділковим виданням "Последние новости". Місце головного редактора зайняв професор київського університету Костянтин Штепа. "Нове українське слово" продовжувало основну антирадянську і пронімецьку лінію газети, проте ідея незалежності України вже ніколи не з'явилася на сторінках окупаційного видання. Вона була замінена висвітленням історичної і культурної спадщини українського народу. Головне місце займали публікації на тему історичного обґрунтування давніх україно-німецьких зв'язків. Отже, цитата Д.Малакова про те, що "ідеологічна спрямованість аж скакала в очі"¹⁶, знаходить своє підтвердження.

Однак архівні матеріали свідчать, що газети не мали потрібного ідеологічного впливу на мешканців Києва, а виконували суто інформаційні функції. Підтвердження цього знаходимо у Д.Гуменної та звітах агентів радянських спецслужб. Зокрема Д.Гуменна зазначала, що газета "НУС" сприймалась як німець-

ка, писана українською мовою, з вираженням "плазунським тоном"¹⁷, а її пропагандистську мету читачі розуміли так: "...Вселити зневіру [людей] в себе, в свої сили, впоїти безвольність і рабську покору та повну надію, що все хороше нам принесуть як не "старші брати", то "визволителі", "вчителі"..."¹⁸. Агент радянських спецслужб "Гайовий" доповідав, що "взимку 1942 р. у Києві був великий попит на газети..., спричинений зацікавленістю городян зведеннями воєнних дій"¹⁹, а його колега М.Заровна у звіті від 25 вересня 1942 р. також констатувала, що "за газетами завжди була черга, але читали їх критично, з власними коментарями"²⁰. Звичайно, пропагандистські публікації місцевої преси сприймалися читачами по-різному, оскільки суспільство умовно поділялося на прихильників і противників "нової влади", а також тих, хто займав нейтральну позицію. Позиція останніх чітко відображена у праці Д.Гуменної: "Деякі крутяться, мов дзиґа, між комунізмом та націонал-соціалізмом і ні сюди, ні туди не пристають..."²¹.

Після заборони легальної діяльності українських націоналістів відділ пропаганди був реорганізований у сектор інформації при відділі освіти та культури, а з 1943 р. знову був розгорнутий у відділ пропаганди київської міської управи. З акта керівника сектору інформації Ю.Кандіва, складеного 20 липня 1942 р., відомо, що, згідно з наказом штадскомісаріату м. Києва, завдання сектору інформації були дещо розширені й полягали у роз'ясненні структури органів і заходів окупаційної влади, збиранні відомостей про реакцію пересічних громадян на пропагандистські акції німецької влади, про роботу міських установ. За сектором інформації залишилися контроль за пресою, перевірка змісту афіш, оголошень, вивісок, грамплатівок, книжок, програм концертів і публічних виступів, діяльності громадських товариств, збереження книжкових фондів²². Сектор мав двох художників, які писали пропагандистські лозунги, малювали карикатури і плакати антисемітського, антирадянського і пронімецького змісту. Зокрема художник М.Борисенко* намалював плакати "Земля під чоботом єврея", "Молодь із радісним обличчям добровільно їде до Німеччини". Влітку 1943 р. під час відправки робітників до Німеччини співробітники відділу пропаганди на вокзалі "Київ-Пасажирський" роздавали їм агітаційно-пропагандистську літературу і вітали квітами²³.

Кампанія з вербування робочої сили займала одне з головних місць в агітаційно-пропагандистській роботі нацистів, яка проводилася силами органів місцевого управління через ЗМІ.

Вербування робітників пройшло два етапи. На першому (весна–літо 1942 р.) – пропаганда була ефективною, оскільки населення ще не володіло достовірною інформацією про умови життя і роботи в Німеччині, тому в більшості випадків воно проходило добровільно. На другому етапі (з осені 1942 р. до кінця окупаційного режиму) вербування стало примусовим, оскільки ускладнювалося посиленою контрпропагандою партизан, розповідями оstarбайтерів, які поверталися додому хворими, і листами тих, хто ще перебував у райху.

Відділ інформації при кожній районній управі мав своїх представників, які відповідали за проведення і контроль над усіма пропагандистськими заходами у своєму районі. Зокрема інформаційна секція Залізничного району навесні 1942 р. займалася підготовкою альбому і каталогів про популяризацію культури й побуту німецького суспільства, а також підготовкою святкування 1 Травня. Джерелом інформації для створення альбому та каталогу стали пропагандистські публікації газети "НУС", які були поділені за тематикою, що передбачала ознайомлення киян із життям і творчістю німецьких учених, композиторів, письменників, із громадськими організаціями, промисловістю та сільським господарством Німеччини, а головне – з героїзмом непереможної німецької армії. Тому для полегшен-

* Борисенко Микола Софронівич – військовополонений, співробітник відділу пропаганди (сектору інформації). Після звільнення Києва працював художником у редакції газети "Київська правда".

ня пошуку цієї інформації секцією була передбачена робота з каталогізації матеріалів київської газети²⁴.

Свідчення друкарки відділу пропаганди київської міської управи Л.Коваленко доповнюють картину роботи даної структури та її підрозділів. "Матеріали, які мені доводилося друкувати в кабінеті заступника голови відділу при зачинених дверях, – пояснювала вона, – це були зведення інспекторів районних управ Києва, які щоденно повідомляли про політичні настрої населення, розмови співробітників райуправи або приватних осіб, різні чутки і події, що сталися у місті..."²⁵. В обов'язки районних інспекторів інформації входив також нагляд за наявністю пропагандистської продукції на вулицях району, читання лекцій антирадянського спрямування й агітація на роботу в Німеччину на міських підприємствах, написання статей у газету "НУС" і розповсюдження антирадянської літератури. Зібрані відділом пропаганди матеріали направлялися в штадскомісаріат. Співробітники сектору інформації, як і попередній склад, друкувалися в місцевій пресі. Так, статті антирадянського змісту писали керівник сектору Юрій Кандіїв, його заступник Всеволод Гречко, інспектор Центрального району м. Києва Наталія Фон-Бунге та ін. Матеріали, що надходили від громадян і співробітників органів місцевого управління у сектор інформації для розміщення в газеті "НУС" корегував Шостенко²⁶.

Одночасно з україно- і російськомовною періодикою у Києві друкувалося кілька німецьких видань, що було передбачено директивою А.Розенберга. Їх виданням опікувалося "Німецьке видавничо-друкарське товариство України" з обмеженою відповідальністю (Deutsche Verlags und Druckereigesellschaft Ukraine m. b. H.). Зокрема у Києві та Луцьку виходила центральна газета райхскомісаріату "Deutsche Ukraine-Zeitung". Друкований орган Е.Коха мав формат і обсяг удвічі більший за україномовні видання. Один його номер в Україні можна було придбати за 2 крб., у райху – за 20 пфенігів. Передплата на газету в Україні оформлялася безпосередньо у видавництві та в німецьких відділеннях зв'язку. У Німеччині передплату приймали всі поштові установи. Отже, німецька газета України розповсюджувалася не лише в Україні, а і в райху. Тому теоретично ознайомитись із ситуацією в Україні міг будь-який громадянин райху, навіть остарбайтери, які володіли німецькою мовою.

Оформлення передплати не стосувалося київської штадскомендатури, оскільки у травні 1942 р. вона мала отримати з редакції 3 примірники газети безплатно. Проте постачання відбувалося нерегулярно²⁷. Київське відділення газети "Deutsche Ukraine-Zeitung" друкувало розпорядження штадтскомісаріату, начальника поліції безпеки і СД, а також приймало заявки від німецьких організацій та установ, що працювали в Україні.

Окупаційна німецька газета "Deutsches Nachrichtenblatt" почала виходити в Києві з 26 жовтня 1941 р., двічі на тиждень, спочатку на двох, а з третього номера на чотирьох сторінках. Німецьке видання мало власну інформаційну службу, кореспонденти якої відвідували різні куточки України, їздили у відрядження до Західної Європи.

Спеціально для потреб вермахту в Києві здійснювався друк фронтових періодичних видань "Der Sieg" ("Перемога") та "Raue und Rad" ("Гусениця і колесо"). Крім того, у місті реалізовувалася преса, що надходила з Німеччини. Про це повідомила у квітні 1942 р. російськомовна газета "Последние новости": "Кiosk німецької літератури ... відкрився біля оперного театру. Продає берлінські, мюнхенські, гамбурзькі, кельнські журнали, а також газети "Ангріфф" і "Фелькішер беобахтер"..."²⁸. Подібні кіоски стояли біля стадіону "Динамо", на початку Великої Житомирської і на розі Нестеровської вулиць. Продавали часописи "Дер адлер", "Ді вохе", "Берлінер ілюстрірте цайтунг" та ін.

* Ініціали не встановлені.

Загалом німецька періодика була спрямована на проведення антирадянської й антисемітської пропаганди, не забуваючи про підтримку воєнно-політичних здобутків нацистського керівництва та його союзників. Зокрема представник айнзацштабу Розенберга в Україні Паффен підготував матеріал на тему: "Як жили радянські євреї". Те, що "єврейська" тематика стала однією із провідних сюжетних ліній, пояснюється тим, що нацисти прагнули здобути моральну підтримку акцій, спрямованих на "остаточне вирішення єврейського питання" й підсилити антирадянські настрої населення ідеологемою про злочини більшовиків.

Доставку газет райха для військовослужбовців організував відділ пропаганди Верховного командування вермахту через представництво у Львові. Проте, згідно зі змістом доповідної записки начальника польової комендатури Білої Церкви від 11 лютого 1942 р., відомо, що німецька преса надходила нерегулярно внаслідок незадовільної роботи польової пошти, попри те, що на київському вокзалі штадскомендатурою був облаштований читальний зал²⁹.

Нацистська пропаганда не обмежувалася впливом періодичної преси на городян і "нових господарів", а поєднувалася з роботою міської радіомережі. Відновлення роботи радіовузла було пов'язано з тим, що більшість населення не мала радіоприймачів, адже дозвіл на прослуховування радіопередач отримували лише політично надійні особи. Так, з архівних матеріалів відомо, що мали право не здавати радіоприймачі (але обов'язково реєструвати у місцевій комендатурі) співробітники відділу пропаганди київської міської управи. Зокрема право слухати радіо отримала літературний інспектор Ц.Й.Кучевська-Дегтяр³⁰. Водночас на звернення лікаря Кирилівської лікарні І.А.Созанського за подібним дозволом (користуватися радіоприймачем "Чемпіон") 24 жовтня 1941 р. була накладена резолюція голови відділу пропаганди – "Не маєте права"³¹.

Київське управління радіомовлення було створено 17 грудня 1941 р. і підпорядковувалося відділу пропаганди київської міської управи. Управління отримало всю матеріально-технічну базу радянської радіотрансляційної мережі й українського радіокомітету. Директором було призначено О.Петровського³². У його обов'язки входили особистий контроль за політичним змістом радіомовлення, фінансовими ресурсами підприємства, добір кадрів. У положенні Управління радіомовлення визначалися такі завдання: проведення українською мовою "антикомінтернівської та антижидо-більшовицької пропаганди засобами радіо"; проведення пропаганди ідей нової Європи, провідної ролі німецького народу у створенні нового ладу і співучасті українського народу у цій роботі; організація по радіо народно-виховних, літературних, музичних та інших передач, які б сприяли культурному розвитку населення та його відпочинку; розбудова і подальший розвиток технічної бази радіомовлення.

Тематичний план радіопрограм передбачав: повідомлення Верховного командування німецьких та союзних військ; оголошення відозв і розпоряджень окупаційних властей, об'яв міської управи; огляди місцевої преси; трансляцію релігійних богослужінь, вистав, концертів класичної західноєвропейської та української музики, українських народних пісень. Планувалася також передача реклами й оголошень приватного характеру, дозволені цензурою. Основний зміст діяльності Управління радіомовлення полягав у збільшенні провідникової мережі, кількості абонентів, а також проведення власного мовлення і ретрансляції програм німецьких радіостанцій³³.

Гітлер, вивчаючи питання проведення радіопропаганди на східних окупованих територіях у березні 1942 р., радив передавати по радіо для місцевого населення те, що йому необхідно, – музику в необмеженій кількості. У квітні, повертаючись до розмови, він пояснив свою думку: "Якщо росіяни, українці... навчаються читати і писати, нам це тільки нашкодить. Адже більш здібні туземці змо-

жуть прилучитися до деяких історичних знань, а значить, і зможуть засвоїти політичні ідеї, які в будь-якому випадку будуть спрямовані проти нас. Було б краще встановити у кожному селі репродуктор, подавати людям новини і розважати їх, замість того, щоб надавати їм можливість самостійно засвоювати політичні, наукові й інші знання. Тільки, щоб нікому в голову не прийшло розповідати по радіо підкореним народам про їх історію; музика, музика, нічого, крім музики. Адже весела музика пробуджує в людях трудовий ентузіазм. І якщо люди можуть собі дозволити танцювати до упаду, то це, наскільки нам відомо, широко віталось під час [радянської] системи"³⁴.

Як на практиці реалізовувалися побажання Гітлера, а також основні положення київського Управління радіомовлення можна дізнатися зі спогадів Д.Малакова. "Слухали міську радіоточку з певним упередженням, – пише він. Крім останніх вістей і оголошень, по радіо передавалися німецькі марші, німецька народна музика, німецькі шлягери "Лілі Марлен" та "Розамунда", українські пісні. ...Місцеві радіожурналісти добирали виключно нейтральні, деполітизовані пісні й мелодії надто близькі настроям населення. Ось хоча б знамениті українські "Дивлюсь я на небо" та "Повій, вітре, на Україну". Виконувалася по радіо тоді маловідома українська пісня "Гуцулка Ксеня", що прийшла з Галичини під назвою "Гуцульське танго". Репертуар "нейтральних" пісень був невеличкий, але ж то все було рідне, своє, непідвладне ворогові. ...Січень. Порожня безлюдна Володимирська вулиця. А з вуличного гучномовця линуць чарівні звуки вальсу Йоганна Штрауса "Казки Віденського лісу"³⁵.

З доповідної записки завідуючого радіосекцією при відділі пропаганди до голови відділу А.Шекерика відомо, що під час відступу радянської влади загинули усі нотні й літературні фонди, велика фільмотека і фонд грамплатівок радіокомітету. Тому керівник радіосекції просив передати у розпорядження київського Управління радіомовлення грамплатівки, літературні й нотні зібрання приватних бібліотек осіб, що евакуювалися на початку війни"³⁶.

Доповідь старшого інспектора політвідділу Київського обласного управління міліції НКВС М.Заровної про становище в окупованому Києві доповнює спогади Д.Малакова. У доповіді, зокрема, зазначалося, що у Києві більшість радіопередач проводилася німецькою мовою і лише кілька українською. На думку М.Заровної, радіопередачі були дуже пригнічені й нудні, населення їх не слухало, а зі злобою плювало. У радіоновинах німці оголошували про відправку робітників до Німеччини, про покарання за поширення чуток. Узимку, зокрема, передавали: "Розповсюдилися чутки про те, що нібито непереможна німецька армія відступає, і нібито радянські війська близько. Ці чутки розповсюджують жидо-більшовицькі покидьки, які ще не встигли виїхати, але, запевняємо киян, що і їх буде скоро знищено"³⁷.

Під сферу впливу нацистської пропаганди потрапив і кінематограф, який зарекомендував себе як ефективний пропагандистський засіб у Німеччині. Відповідальними за проведення кінопропаганди на східних окупованих територіях було ОКВ і створене в листопаді 1941 р. центральне фільмооб'єднання "Схід" (Zentral-filmgesellschaft Ost – ZFO). Філії (дочірні підприємства або товариства з обмеженою відповідальністю) ZFO розташовувалися в Ризі – "Остланд-фільм" (Ostland Film G.m.b.H) та Києві – "Україне-фільм" (Ukraine Film G.m.b.H). Керівництво установами здійснювали німці, а рядовими виконавцями були місцеві жителі. Співробітники фільмооб'єднання "Остланд-фільм" відзняли на чорно-білу плівку кадри із життя східних окупованих територій, що нині зберігаються в ЦДАВО України. Зокрема на кадрах № 39 і 44 можна побачити Київ початку листопада 1942 р. – Софіївський собор та руїни міських вулиць"³⁸.

Відновленням роботи київських кінотеатрів та обслуговуванням населення кінопродукцією українських і закордонних кінокомпаній займалася контора кіно-

фікації на чолі з К.Мудрак, що була створена при відділі мистецтв міської управи³⁹. Станом на 12 листопада 1941 р., майже усі київські кінотеатри були підготовлені до експлуатації, проте роботу ще не розпочали і зарплату працівники теж не отримували⁴⁰. Однак відомо, що уже на початку травня 1942 р. у місті працювало 5 кінотеатрів, ще 2 готували до роботи і 1 чекав капітального ремонту. Кінотехнічних фабрик, які виготовляли проекційну та знімальну апаратуру, не було. Знаходилася лише майстерня по ремонту проекційної апаратури, але вона не працювала внаслідок вивезення устаткування. Також не працювали дві кіностудії з виробництва художніх фільмів і кінохроніки, обладнання й апаратура яких були також евакуйовані влітку 1941 р.⁴¹ Кінотеатри обкладалися податком на розваги. Так, восени 1941 р. київські кінотеатри повинні були сплачувати 20% валового збору, на відміну від Полтави, де на початку 1942 р. податок становив до 30% вартості вхідних квитків⁴².

Переможну ходу "визволителів" демонструвала німецька хроніка. Зокрема зміст однієї з численних "вохеншау" та її пропагандистський вплив на населення яскраво передано у спогадах Д.Малакова: "Перед фільмами йшов кіножурнал-хроніка. Починалося бравурним маршем, орлом зі свастикою, а далі пишномовним словом: грандіозні успіхи вермахту на всіх театрах воєнних дій, велика перемога на морі, нові перемоги на Сході, немічність і безпорадність ворогів рейху... Та наш глядач давно вже був навчений дивитись і читати поміж рядків"⁴³.

В іншому кіножурналі було показано зайнятий німцями Новоросійськ, блокаду Ленінграда і героїчні сюжети боротьби за Сталінград. Як зазначав один з агентів радянських спецслужб: "Добір картин, незважаючи на те що вони належать до картин легкого жанру, і побудову кіножурналів змонтовано неглупо. Звичайного глядача вони переконували у тому, що більшовики більше не повернуться і що з життям в умовах окупації необхідно змиритися. Цією агітацією вони створювали для міських мешканців настрої примирення, хоча щоденна дійсність, приниження, голод, рабська, практично неоплачувана, праця – говорили протилежне"⁴⁴.

Крім хроніки, нацисти великого значення надавали демонстрації кінофільмів ідеологічного спрямування, зокрема, антибільшовицького й антипольського змісту. Так, у лютому 1942 р. київським глядачам показали німецький фільм з українським перекладом "Останній раунд", де йшлося про стосунки боксера зі своїм промоутером-росіянином, який завдав йому неприємностей, але боксер знайшов у собі сили продовжити спортивне життя у формі тренерської діяльності⁴⁵. Пропагандистська мета була очевидною – пояснити глядачам, що більшовикам не вдасться зламати німецький дух і бажання перемоги. Київські працівники кіно під керівництвом голови кіносекції відділу мистецтв професора Нікітіна пішли ще далі, адже у квітні 1942 р. сфотографували руїни Києва і демонстрували їх під назвою "Варварська діяльність більшовиків"⁴⁶. Отже, справа рук радянських саперів була використана владою з ідеологічною метою.

Водночас ідеологічних сюжетів було замало, оскільки у київських кінотеатрах ішли переважно любовно-пригодницькі стрічки: "Любов та математика", "Сім років невдач", "Троянди в Тиролі", "Парубоцький рай", "Веселі волоцюги", "Віденські історії", "Його найкращий приятель", "Остання Рунда" тощо⁴⁷.

Найбільш популярними серед глядачів були фільми про любов "Після розлучки", "Запрошуємо до танців" і "На все життя". Зокрема сюжет останньої картини, демонстрація якої відбулась у вересні 1942 р. у київському кінотеатрі "Оріон", тримав глядачів у напруженні весь фільм, адже розповідав про пару закоханих, яких доля розлучила на десятки років і знову звела у похилому віці. Драматизму додала сцена зустрічі батька із сином, про існування якого він навіть не здогадувався⁴⁸.

Фільм про героїзм офіцера австрійської армії часів правління імператриці Марії-Терезії на початку грудня 1942 р. можна було переглянути в кінотеатрі

"Ліра". Мужність головного героя Тренка під час ризикованої шпигунської операції з викрадення карт про розташування ворожих військ призвела до того, що його Батьківщина виграла війну з французами⁴⁹. Історичний фільм "Пандур Тренк" був показаний солдатам вермахту і киянам не випадково, адже намагався морально підтримати німецьку армію, що в той період зазнавала величезних втрат під Сталінградом.

Про реальний стан кінопропаганди у м. Києві дізнаємося з повідомлення начальника поліції безпеки і СД від 1 жовтня 1942 р. У ньому зазначалося, що після зайняття міста німецькими військами, починаючи із зими, майже в усіх придатних для експлуатації кінотеатрах почали демонструвати фільми. Щонеділі у Києві показували два нових фільми. Однак вибір їх був незадовільний, адже майже всі кінострічки були однотипними, до того ж іноді український текст був спотворений і не відповідав змісту. Часто показували любовні комедії. За півроку було показано лише два "хороших фільми", ймовірно, художніх та один – суто науковий. Більшість же фільмів загалом не справляли ніякого агітаційного впливу на глядача. Тому у звіті висловлювалася рекомендація демонструвати насамперед антибільшовицькі фільми, які б показували "закулісне життя радянської системи", зокрема на такі теми: голод в Україні 1932–1933 рр.; терор НКВС; єврейське панування в СРСР.

Німецька хроніка, наголошувалось у звіті, викликала у публіки деякий інтерес. Частина глядачів приходила лише на хроніку, а не на художні фільми. Однак і тут траплялися недоліки. Зокрема хроніка демонструвалася зі значним запізненням через потребу перекладу з німецької на українську мову. При показі боїв і руйнувань, як зазначав автор звіту, "не можна забувати, що більшій частині тутешнього населення багато населених пунктів дороги і близькі, так що погляд на руйнування викликає поганий настрій, а іноді показують і недостовірні дані"⁵⁰. Як приклад, шеф служби безпеки наводив кадри зруйнованого Ростова, хоча насправді було знищено лише головну вулицю і прилеглі до неї квартали, та наполягав на потребі демонстрації кадрів не лише зруйнованих, а й уцілілих частин міста. Це сприяло б піднесенню настрою глядачів, адже багато людей виходило з кіносеансу у пригніченому стані. Його думку поділяв відділ пропаганди вермахту, що теж констатував поганий вплив кіножурналів на психологічний стан глядачів, оскільки вони демонстрували вбитих радянських солдатів⁵¹.

Таємна доповідь агента радянських спецслужб "Гайового" про становище в окупованому Києві від 5 травня 1943 р. підтверджує і доповнює згадане повідомлення. Із неї дізнаємося, що в кінотеатрах справді демонстрували винятково німецькі кінофільми легкого жанру і кіножурнали, в яких показували успіхи "великої непереможної німецької армії і як легко і миттєво вона завдає поразки більшовикам"⁵². Д.Малаков також зазначав, що фільми демонструвалися переважно німецькі, розважально-пригодницькі, але з помітним політичним підтекстом. Популярний фільм тих часів "Індійська гробниця" непомітно мав привчити до думки: Індія, тоді ще британська колонія, повинна стати німецькою. Проте фраза Гітлера з мемуарів Отто Штрассера заперечує подібну думку: "Жодна країна, крім Британії, не здатна керувати Індією. Індуси мене не цікавлять"⁵³.

Незначний вплив кінопропаганди фіксував В.Магунія. У підсумковому аналітичному звіті про досвід роботи на посаді генерального комісара Київського округу 31 травня 1944 р. він із сумом писав: "Нічого доброго не можу сказати на адресу пропаганди засобами кіно. В основному демонструвалися, виходячи з фінансових міркувань, халтурні фільми, які могли викликати у глядачів все що завгодно, але не симпатії до нас. На жаль, це було часто. Фільми, присвячені питанням культури, і навчальні картини використовувалися дуже рідко"⁵⁴.

Про стан німецької пропаганди засобами дрібної друкованої продукції також відомо з оперативного звіту В.Магунії. У ньому мова йшла про те, що з

1 січня по 31 липня 1942 р. у Києві було виготовлено 250 тис. плакатів, 400 тис. листівок, 125 тис. відозв і наказів. Матеріал пропаганди для знову зайнятих областей перебував на стадії підготовки. Питання про його випуск на місцях було ще не вирішено, тому генеральний комісар чекав додаткову поставку з Берліна⁵⁵. Німецькі плакати були вивішені в Києві на стендах, стінах та парканах, там, де нещодавно майоріли радянські карикатури про "Гітлера-бандита, морда якого буде бита". Подібна пропаганда сприймалася людьми з прикритим нерозумінням. Вони дивилися на фотомонтажі на зразок "Як добре живеться робітникові в Німеччині", сподіваючись на щось подібне в Україні, але читаючи підпис "Завдяки мудрому проводові Адольфа Гітлера", – відвертали носи⁵⁶.

У повідомленні служби безпеки Києва від 1 жовтня 1942 р. пояснювалися причини неефективності плакатної пропаганди в цілому: "За час більшовицького господарювання плакати набридли населенню, що воно взагалі їх не помічає. Крім цього, підозрюють, що плакати частково випускаються тими ж людьми, які займалися цим у радянські часи. Схожість в ескізах і у випущених уже плакатах значна, що вони взагалі не викликають ніякого ефекту, з яким потрібно рахуватися. Самі по собі плакати – непоганий засіб пропаганди, але їх пропагандистську роль уже так використали за советів, що вони тепер не мають ніякого впливу. В останні дні вересня міська адміністрація Києва отримала від міського комісаріату нові матеріали пропаганди. Під час огляду цих матеріалів виявилось, що у 6 тисячах маленький шрифт російською мовою і тільки 1,5 тисячі українською мовою"⁵⁷.

Текст одного українського плакату, що був випущений тисячним тиражем, мав багато мовних помилок і західноукраїнських діалектів. Інший український плакат накладом у 100 примірників був спрямований проти спекулянтів, оскільки показував спекулянта, який сидить на мішку з хлібом за ціною 500 крб. Цей плакат смішив населення, тому що хліб у вільній торгівлі коштував набагато більше. Крім того, надійшов плакат, який був призначений для селян Вітебської області. Таким чином, укладач звіту робив правильний висновок про те, що переданий київській міській управі пропагандистський матеріал нікуди не годився. Друкована пропаганда повинна була розширитися за рахунок книжок, брошур і журналів. Потреба у новій літературі була великою, оскільки населення нічого не знало про господарське, політичне, історичне і світоглядне обличчя Європи. Єдина література, що збереглася, – це була стара російська література, тому попит на книжки Альбрехта "Людські долі в підвалах ГПУ" українською мовою і "Сталінська сила" був дуже великий. Як зазначав укладач звіту, населення прийняло їх як цікаву і правдиву літературу, тому вважав, що такого роду література повинна якнайбільше розповсюджуватись, адже вона могла протидіяти більшовицькій пропаганді. Крім того, великим недоліком він вважав незначне використання усної пропаганди, до якої радянський народ уже звик. "Не можна ні в якому разі забувати, – писав укладач повідомлення, – що совети привчили народ до того, що кожне важливе питання виносилося на зібрання або на доповідь, і що цей метод мав великий успіх"⁵⁸. Усна пропаганда мала місце. Проводили її співробітники відділу пропаганди і місцеві "добровольці". Агітація останніх, на кшталт "грузинський нальотчик, бандит" населенням сприймалася критично⁵⁹.

Для популяризації ідеї звільнення Києва від "жидо-більшовицького гніту", а також для посилення антибільшовицької пропаганди навесні 1942 р., на основі розпорядження штадскомісаріату, було організовано Музей-архів переходової доби, який підпорядковувався відділу культури й освіти міської управи. У положенні про музей зазначалося, що він був науково-дослідною установою при київській міській управі із власною фотолабораторією й художньою студією. Штатних співробітників у ньому налічувалося понад 12 осіб, посади яких затверджувалися відділом кадрів міської управи. Згідно з наказом голови міста від 26 березня 1942 р. установу очо-

лив професор О.Оглоблин, а до співпраці залучили директора Центрального архіву давніх актів проф. Н.Полонську-Василенко, проф. С.М.Драгоманова, проф. К.Штепу, директора Музею археології проф. П.Курінного, директора історичного архіву В.Міяковського, проф. С.Грушевського, проф. І.Маргілевського, проф. С.Гілярова та інших науковців⁶⁰.

Мета створення музею-архіву полягала у доведенні "всесвітньо-історичного значення боротьби великого німецького народу під проводом фюрера Адольфа Гітлера, героїчна армія якого визволила українську столицю від більшовицького гніту"⁶¹. Пропагандистська робота Музею-архіву переходової доби передбачала проведення різноманітних виставок. Перша виставка під назвою "Руйнація більшовиками культурних пам'яток м. Києва" відкрилася 15 липня 1942 р. і складалася з 17 стендів та 16 вітрин. Загалом на ній було представлено 700 експонатів. Руйнація більшовиками Києво-Печерської лаври була продемонстрована матеріалами, що були надані айнзацштабом Розенберга через шефа лаврських музеїв пана Клейна, а також добровільним наданням матеріалів від співробітників музею та мешканців міста⁶².

Однак, згідно зі звітом, О.Оглоблин був незадоволений поганим відвідуванням виставки, адже з 15 по 31 липня 1942 р. на ній побувало лише 326 осіб. Це при тому, що ним були вжиті різні заходи з метою широкого оповіщення населення міста через пресу, особисті запрошення керівників як німецьких, так і українських установ м. Києва⁶³. Відкриття другої виставки на тему "Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту і відродження господарського й культурного життя" було заплановано на 19 вересня 1942 р., тобто в річницю німецької окупації міста⁶⁴. Проте точно не відомо, де і коли це відбулося. Про відкриття другої виставки зазначено у статті М.Ковалев⁶⁵, хоча в архівних матеріалах ідеться лише про її підготовку, пошук вільного приміщення і про проблеми з постачанням електрики.

Причини закриття музею дослідники М.Коваль та І.Верба вбачають у негативному ставленні німецького командування до його діяльності, оскільки переважна більшість експонатів ілюструвала процес відбудови столиці українськими установами⁶⁶. На думку автора статті, причини закриття музею все ж таки криються в неефективності пропагандистської роботи першої виставки, яка паплюжила радянську владу і, можливо, в потребі скорочення персоналу задля відправки до Німеччини.

Одним із поширених методів пропаганди було використання мешканців окупованої території, які прихильно ставилися до окупаційної влади, для популяризації німецької культурної спадщини і способу життя, завдяки організації поїздок до Німеччини.

Нацистська пропаганда була спрямована не лише на доросле населення, а й на підростаюче покоління. У тимчасових положеннях про загальну школу, складених керівником відділу культури та освіти київської міської управи, пояснювалося, що загальна школа ставила перед собою мету виховати у дітей чесність, любов до українського народу та дружбу до великого німецького народу і його фюрера. Учням розповідали, що Німеччина буде "новий порядок" в Європі, звільнила український народ від більшовизму, тому він має бути за це вдячний і працею довести свою вдячність. Навчальні плани для чотирирічної школи передбачали вивчення Закону Божого (в г/о "Київ" предмет заборонено навесні 1943 р.), вітчизнознавства, української й німецької мов, арифметики, загальної літератури, а також фізкультури, ручної праці і співів. Викладання російської мови заборонялося⁶⁷.

Нацистська пропаганда в системі шкільної освіти виявилася неефективною з низки причин. На початку окупації більшість шкіл були не готові до роботи, оскільки під час військових дій вони були пошкоджені вибухами; шкільні приміщення окупаційна влада використовувала під шпиталі, склади, приватні фірми; у школах забирали запаси палива і передавалися у розпорядження військових комендатур; частину шкіл було пограбовано: крали меблі, шкільне приладдя тощо⁶⁸.

Під час окупації робота загальних шкіл була відновлена. Однак залишалася проблема постачання палива, електроенергії, харчування; не вистачало коштів на ремонт комунікацій: сантехніки, водогону і даху. Деякі школи працювали не у власному приміщенні, а займали кімнати інших шкіл (тобто працювали в дві зміни) або приміщення дитячих садків. Крім того, виявилось, що в Берліні не встигли підготувати підручники і методичні матеріали з навчальних дисциплін, а окупаційна влада не спромоглася забезпечити школи журналами, зошитами й олівцями. Учителі не дочекалися програм зі співів, фізичних вправ, малювання і ручної праці, тому викладання цих предметів було поставлено під загрозу. Зі шкільних бібліотек масово вилучалася радянська література, крім творів дореволюційних класиків, зокрема, праці К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна, Й.Сталіна, Ламарка, Руссо, Ч.Дарвіна та їх послідовників, оскільки вони "перекручували факти, не показували реальної дійсності, а навпаки, її прикрашували"⁶⁹.

У 1942 і 1943 рр. навчальний рік у київських школах розпочався навесні і тривав до осені, у зв'язку з неможливістю дітей ходити до школи у зимовий час через відсутність теплового одягу та взуття. Однак запропонований окупаційною владою літній період навчання мав свої недоліки, адже батьки сподівалися на допомогу дітей під час проведення польових робіт, у домашньому господарстві, а також для торгівлі на вулицях і базарах⁷⁰.

Київські учителі змушені були складати букварі, писати слова, речення, навіть уривки оповідань і вивішувати їх у класі для читання. Проте були й такі, хто цим не переймався. Зокрема вчителька початкових класів Данилевська користувалася на уроці радянським букварем, це при тому, що існувала заборона на використання радянських матеріалів у навчальному процесі. На уроках читання замість підручників використовувалися також публікації газети "Нове українське слово", "Кобзар" Т.Шевченка, календар на 1943 р. "Чорноземний край" та різна художня література⁷¹, що мало сприяло вихованню в учнів ненависті до радянської влади.

Усі освітні заклади отримали розроблену програму з нової дисципліни "Вітчизнознавство" – комплекс відомостей із географії, природознавства, краєзнавства й історії, яка була затверджена генеральним комісаром. У програмі зазначалося, що українські землі раніше були під безпосереднім впливом німецьких племен [готів – *Авт.*], тому український народ має з німцями історично обумовлені спільні інтереси. Підкреслювалися дружні україно-німецькі зв'язки. Навчальний план був складений шкільним відділом при генеральному комісаріаті, а потім був розісланий відділам освіти районних управ. Розділ "Наші друзі й вороги" був розрахований лише на 6 годин, тому не міг дати потрібного антирадянського й пронімецького ідеологічного впливу на дітей. Як зазначав у звіті керівник секції шкіл і культури Шевченківського району м. Києва Б.Полницький, "цю тему школи не встигнуть проробити, бо її поставлено на кінець курсу. Такий стан є великим політичним мінусом у навчально-виховній роботі київських шкіл. На мою думку, весь матеріал із вітчизнознавства потрібно посилити бойовим антижидо-більшовицьким змістом, ...оскільки політичне виховання учнів поки що порожнє місце в праці наших шкіл. Весь дидактичний матеріал з усіх дисциплін позбавлений будь-якого політичного змісту, немає дитячої літератури (газет і журналів), дитячих організацій на зразок німецьких та італійських шкіл. ...Аполітичне навчання і виховання в наших школах є колосальною політичною помилкою"⁷².

Б.Полницький також констатував факт позбавлення гострої ненависті до жидо-більшовизму в київських учителів, адже серед них не було виявлено антирадянськи налаштованих осіб. Українською мовою вчителі розмовляли лише на уроках, а на перервах між собою користувалися російською. Учні брали з них приклад, тому на перервах і на вулиці можна було почути російську мову, якою розмовляли навіть ті діти, які вдома спілкувалися суто українською⁷³.

Підрахунки по 11 народних школах м. Києва показують, що найбільша кількість учителів були українцями, 1898 р. народження, а середній педагогічний

стаж становив 15 років. Незважаючи на те, що формування особистості більшості педагогічних працівників проходило в дорадянський період, педагогічний стаж напрацьовувався в системі радянської освіти, тому не дивно, що серед них не було виявлено ярих противників радянської влади.

Незадовільний стан нацистської пропаганди в школах періоду окупації можна пояснити тим, що керівництво навчальних закладів не надто переймалося навчально-виховним процесом, не відвідувало уроки, не турбувалося про прикрашення класів наочною нацистською атрибутикою. Керівник відділу культури й освіти київської міської управи І.Солодовник у наказі від 22 червня 1942 р. із цього приводу зазначав: "Частина вчителів недостатньо готується до проведення уроків. Чимало вчителів звертаються з проханням про надання їм відпусток без поважних для цього причин. Дехто з учителів ще й досі користується у школі радянськими підручниками, що є абсолютно неприпустимим. Окремі школи ще й досі не прикрашені портретами, картинами, плакатами..."⁷⁴. Проте за півтора місяці ситуація не змінилася на краще. У наказі від 8 серпня 1942 р. він констатував: "Я відвідав школу №18 Богданівського району. Школа вражає повною відсутністю гасел, плакатів, хоча тексти затверджених штадскомісаріатом гасел у директора є... У шкільному приміщенні і в окремих кімнатах й досі висять деякі навчальні настінні матеріали, вивіски, оголошення, розклад занять, що залишилися від колишньої радянської школи і писані російською мовою..."⁷⁵.

Лише в окремих школах можна було побачити портрети Гітлера, фотознімки, які зображували фюрера в ролі "друга дітей", життя німецьких дітей і робітників, а також пропагандистські гасла та плакати, які затверджувалися штадскомісаріатом, а постачалися у школи відділом пропаганди через відділ культури й освіти київської міської управи⁷⁶. Самі гасла практично не мали специфіки в ідеологічному навантаженні на підростаюче покоління, а передбачали звернення до всього українського народу. Розповсюджена тема нацистських відозв зводилася до однієї тези "Працюй, адже це необхідно фюреру і Німеччині". З 11 гасел, які отримала, наприклад, Куренівська районна управа м. Києва, лише 4 були безпосередньо звернуті до школярів. Вони закликали їх до навчання і переконували в тому, що школа загартовує волю, виховує дисципліну та любов до праці. Проте у звіті керівника секції шкіл і культури району "Київ-Центр" Г.Пархоменко за 1942/1943 рр. зазначалося: "Політичне виховання більшості шкіл району мало дуже незначне місце. Директори у своїх річних звітах навіть і не згадують про це – школи № 8, 15, 21, 35 і 45. Директори решти шкіл повідомляють, що дітям подавалися елементи сучасного політичного життя і роль Великонімеччини в побудові Нової Європи. Дітям прищеплювалася любов до своєї Батьківщини, яка, за проводом Німеччини та її фюрера, займе відповідне місце у Новій Європі. Гасла та плакати у класних приміщеннях відбивали політичний зміст уроків, виховували у дітей почуття ненависті до юдо-більшовизму. Агітаційна література і плакати в школах, як правило, зосереджені десь в одному місці на вітринах..."⁷⁷.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити певні узагальнення:

- культивация образу непереможної німецької армії рухнула після зупинки вермахту під Москвою й остаточно підтвердила свою хибність під Сталінградом;
- ідеологічний вплив засобами періодичних видань був слабкий;
- радіопропаганда виявилася малоефективною внаслідок надання переваги музичним, а не політико-ідеологічним передачам, відсутності у переважної більшості населення радіоприймачів;
- кінопропаганда була неспроможною впливати належним чином на населення, адже йому демонстрували переважно розважально-пригодницькі кінострічки, які не мали істотного пропагандистського навантаження; у прокаті не вистачало фільмів, у яких популяризувалися б кращі сторони життя німецького народу і викривалися недоліки більшовицького режиму в Україні, населення цікавилося здебільшого воєнною хронікою, а не художніми фільмами;

– пропаганда засобами дрібної друкованої продукції не сприймалася киянами, оскільки значна частина плакатів надходила з райху із мовними помилками, не відповідала соціально-економічній ситуації й нагадувала радянські агітаційно-пропагандистські матеріали;

– пропагандистська робота Музею-архіву переходової доби не влаштовувала окупаційну владу внаслідок низького відвідування населенням першої виставки;

– система шкільної освіти потребувала значної реорганізації, оскільки не могла забезпечити належного політичного виховання учнів з огляду на недосконалість навчальних програм і аполітичність більшості педагогічних працівників.

Таким чином, нацистська пропаганда у Києві, попри її масштабний характер, виявилася в цілому неефективною. Населення окупованої України в основній своїй масі залишалося індіферентним і нелояльним до "нового порядку", оскільки реальний стан справ не відповідав пропагандистським обіцянкам і деклараціям нацистів.

¹ *Ивлев И.А., Юденков А.Ф.* Оружием контрпропаганды: советская пропаганда среди населения на оккупированной территории СССР. 1941–1944. – М., 1988. – 277 с.

² *Коваль М.* Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 1992. – № 2. – С. 25–32. *Його ж.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Там само. – 1993. – № 9. – С. 13–28. *Його ж.* Доля української культури за „нового порядку” (1941–1944 рр.) // Там само. – 1993. – № 11–12. – С. 15–38.

³ *Верба І.* Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні. – К., 1999. – 383 с.

⁴ *Смилянская Ю.* История одной редакции («Украинское слово» и «Новое украинское слово») // «Тень Холокоста». Сборник научных статей второй международной конференции «Уроки Холокоста и современная Россия». – М., 1998. – С. 137–139.

⁵ *Ткаченко М.* Функціонування українських музеїв під час німецької окупації 1941–1944 рр. // *Вісник Київського інституту «Слов'янський університет».* – К., 2001. – № 11. – С. 122–132.

⁶ *Войцеховський Ю.* Київ в роки війни // *Історія в школі.* – 2002. – № 10. – С. 39–48; № 11–12. – С. 60–72.

⁷ *Малаков Д.* Оті два роки... у Києві при німцях. – К., 2002. – 316 с.; *Його ж.* Київ у війні 1941–1945 років // *Історія в школах України.* – 2004. – № 9–10. – С. 59–63.

⁸ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 53–57.

⁹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 52. – Арк. 8, 11, 12, 16.

¹⁰ Там само. – Ф. Р-2356. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 3.

¹¹ Там само. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 52. – Арк. 28–30.

¹² Там само. – Арк. 31–33.

¹³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів. – Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – С. 66, 67.

¹⁴ *Гуменна Д.* Хрещатий Яр (Київ 1941–1943): Роман-хроніка. – К., 2001. – С. 135.

¹⁵ Там само. – С. 198, 214.

¹⁶ *Малаков Д.* Оті два роки... у Києві при німцях. – С. 220, 221.

¹⁷ *Гуменна Д.* Зазнач. праця. – С. 230.

¹⁸ Там само. – С. 241–242.

¹⁹ Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб. – Київ; Львів, 2003. – С. 339.

²⁰ Там само. – С. 286.

²¹ *Гуменна Д.* Зазнач. праця. – С. 186.

²² ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 2.

²³ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 66846 фп. – Арк. 28, 33, 34, 38.

²⁴ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 122. – Арк. 10, 11.

²⁵ ДА СБУ. – Спр. 66846 фп. – Арк. 10.

²⁶ Там само. – Арк. 24–29.

²⁷ ДАКО. – Ф. Р-2353. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 61.

²⁸ *Матусовський В.* Киоск немецкой литературы // *Последние новости.* – 1942. – 6 апреля.

²⁹ ДАКО. – Ф. Р-2353. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 85, 86; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 149. – Арк. 3, 144.

- ³⁰ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 213. – Арк. 65, 322.
- ³¹ Там само. – Спр. 9. – Арк. 22.
- ³² Там само. – Ф. Р-2422. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1, 2.
- ³³ Там само. – Арк. 10–14.
- ³⁴ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск, 1993. – С. 96, 198, 199.
- ³⁵ Малаков Д. Оті два роки... у Києві при німцях. – С. 150, 151.
- ³⁶ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 127.
- ³⁷ Київ у дні нацистської навали... – С. 277.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 10, 20.
- ³⁹ ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 13. – Спр. 176. – Арк. 3–5.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 33. – Арк. 1–4.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 32. – Арк. 5, 6.
- ⁴² ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 3; ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 157. – Арк. 22.
- ⁴³ Малаков Д. Оті два роки... у Києві при німцях. – С. 192–194.
- ⁴⁴ Київ у дні нацистської навали... – С. 330.
- ⁴⁵ Костецький І. Велетень з обпеченими м'язами // Вінницькі вісті. – 1942. – 26 лютого.
- ⁴⁶ Київ у дні нацистської навали... – С. 330.
- ⁴⁷ ДАКО. – Ф. Р-2421. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 4.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 89. – Арк. 21.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 30, 33.
- ⁵⁰ Михайлюк М. Нацистська кінопропаганда в окупованій Україні // Український історичний збірник. – 2005. – Вип. 8. – С. 292.
- ⁵¹ Там само. – С. 293.
- ⁵² Київ у дні нацистської навали... – С. 329.
- ⁵³ Михайлюк М. Зазнач. праця. – С. 296–297.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 364.
- ⁵⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 132. – Арк. 60.
- ⁵⁶ Гуменна Д. Зазнач. праця. – С. 133, 134.
- ⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 132. – Арк. 74.
- ⁵⁸ Там само. – Арк. 75, 76.
- ⁵⁹ Гуменна Д. Зазнач. праця. – С. 134.
- ⁶⁰ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; Спр. 2. – Арк. 17.
- ⁶¹ Там само. – Спр. 2. – Арк. 1, 2.
- ⁶² Там само. – Арк. 11–13; Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1, 4–7; Спр. 30. – Арк. 17.
- ⁶³ Там само. – Спр. 2. – Арк. 23–24.
- ⁶⁴ Там само. – Спр. 1. – Арк. 17зв–18.
- ⁶⁵ Коваль М. Доля української культури за “нового порядку”. – С. 33.
- ⁶⁶ Там само. – С. 33; Верба І. Зазнач. праця. – С. 259.
- ⁶⁷ ДАКО. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 56. – Арк. 7, 33; Спр. 111. – Арк. 8; ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74843 фп. – Арк. 54, 72.
- ⁶⁸ ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 9. – Арк. 1–4.
- ⁶⁹ Там само. – Ф. Р-2412. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 2; Спр. 56. – Арк. 8.
- ⁷⁰ Там само. – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 58. – Арк. 25 зв.
- ⁷¹ Там само. – Арк. 10, 24, 27.
- ⁷² Там само. – Арк. 11, 13.
- ⁷³ Там само. – Арк. 5, 6.
- ⁷⁴ Там само. – Спр. 81. – Арк. 95–96.
- ⁷⁵ Там само. – Арк. 146.
- ⁷⁶ ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74843 фп. – Арк. 53, 54.
- ⁷⁷ Там само. – Спр. 72382 фп. – Арк. 16, 17.

The article analyses propagandistic technologies of Hitlerites in occupied Kiev. It reveals the role of periodic press, leaflets and other printed materials, films and radio transmissions in handling the consciousness of local inhabitants.